Vicenç Altaió

El radar americà

Arquitectura, art, comunicació visual i Guerra Freda

Galàxia Gutenberg

Vicenç Altaió
amb la col·laboració d'Huc Malla
(arxiu visual)

El radar americà

Arquitectura, art, comunicació visual i Guerra Freda

Un documental històric i visual, a partir de la biografia i l'arxiu de l'arquitecte, artista i galerista Lanfranco Bombelli Tiravanti (Milà, 1921 – Cadaqués, 2008)

Galàxia Gutenberg

Publicat per
Galaxia Gutenberg, S.L.
Av. Diagonal, 361, 2n 1a
08037-Barcelona
info@galaxiagutenberg.com
www.galaxiagutenberg.com

Primera edició: febrer de 2024

© Vicenç Altaió, 2024
© Galaxia Gutenberg, S.L., 2024

Preimpressió: Maria Garcia
Impressió i enquadernació: Romanyà-Valls
Sant Joan Baptista, 35, La Torre de Claramunt-Barcelona
Dipòsit legal: B 55-2024
ISBN: 978-84-19738-70-7

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot realitzar amb l'autorització dels seus titulars, a banda de les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 45).

Índex

LES BOMBES, LA RECONSTRUCCIÓ I EL RESSORGIMENT
Milà-Zuric
1940-1950

Una pista de tenis com a obra d'art concret, lluny dels bombardeigs 15
Les dues branques: la família materna suïssa i la família paterna italiana 18
Inici dels estudis d'Arquitectura al Politècnic de Milà. El plànol de la Ciutat del Repòs i de Vacances 20
Temps de guerra. Abandó de l'exèrcit italià amb l'arribada dels nazis i refugiat militar a Suïssa 23
Fi de la guerra a Europa. La Reconstrucció 29
El solidari. Realisme compromès a Europa enfront de surrealisme reconvertit en espectacle i publicitat als Estats Units 32
Fent de pont entre referents: Sigfried Giedion, *Space, Time & Architecture* (1941), i Bruno Zevi, *Verso un'architettura organica* (1945) 34
CIAM. Els Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna 36
Llicenciat en Arquitectura pel Politècnic Federal de Zuric i convalidació pel Politècnic de Milà 38

Donant format, color i tipografia als arquitectes del Moviment Modern 39
La primera iniciativa i ressorgiment: *Arte astratta e concreta* al Palazzo exReale de Milà 42
Lanfranco Bombelli Tiravanti, l'artista més jove de l'art concret 48
Amb els artistes de l'art concret de Zuric i de Milà 54
Obra d'artista, Zuric, 1949 – París, 1950 58
Amb Max Huber, apadrinats per Max Bill. 59
Com una màquina d'escriure. 63
T-8. Octava Triennal de Milà 1947. Exposició Internacional de les Arts Decoratives i Industrials Modernes i de l'Arquitectura Moderna 70
«Milan: Design Renaissance» 76
De Zuric cap a París. Correspondència amb Luciano. 80

VISUAL INFORMATION FOR US IN EUROPE AL PLA MARSHALL I EN EL MARC DE LA GUERRA FREDA
París
1950-1961

Peter G. Harnden i Lanfranco Bombelli, treball i glòria 89
Peter G. Harnden 93
Marie Vassiltchikoff: *Diari de guerra. Berlín, 1940-1945*. 96
George Vassiltchikov, el traductor, de Nuremberg a l'ONU 104
La reconstrucció d'Europa amb diners nord-americans: el Pla Marshall 106
Visual Information 109
Un equip d'europeus guiat per un nord-americà i pagat pels Estats Units. 111
Ernst Scheidegger, del Pla Marshall a fotògraf de Giacometti i de Miró. 116
Gérard Ifert, poeta de la fotografia d'arquitectura 118

Correspondència Harnden-Bombelli i Bombelli-Harnden 121
Un americà a París. 123
El *book* Orgeval 126
Peter G. Harnden Associats, Orgeval (París) 129
Les fires internacionals 132
L'exposició Universal i International, Brusselles, 1958. 134
El quadrat dins un cercle, de Rudofsky, i els «americans»
en un mur de Saul Steinberg 138
Art modern lliure i un carrer de logos: Staempfli, Callery
i Chermayeff 141
Island for Living 144
Arquitectura racional internacional moderna per
a la producció de pollastres 147
Agricultura i moda, pollastres i cotó a Barcelona,
i taronges a València 149
Un pal de bandera d'acer, de 107 peus d'alçada, a la Fira
de Barcelona 150
Harnden i Bombelli a Barcelona 151
Exposicions mòbils 156
Caravanes de camions amb remolc, vagons de tren, barcasses
de canal, caixes i pavellons desmuntables 158
Una casa sense passadís frontera amb nou habitacions
vistes des de dalt 162
Train in Europe 163
Mostra Atomica 165
La bandera nord-americana com a objecte i símbol 168
Agricultura industrial, alimentació racionalista i geopolítica 170
Casament de Bombelli i Margareta a Suècia. 172
Snapshots i Bonsmots (instantànies i bones paraules). 176
«Intermezzo romantico» 178
Christmas i presents a Orgeval 179
La caixa grisa de les amistats 181

EL DESGLAÇ
Cadaqués-Barcelona
1959-1971

Dos radars esfèrics al Pení de Cadaqués. La base nord-americana 189
Dalí, propagandista de l'atomisme nord-americà i del misticisme de la contrareforma espanyola 194
Duchamp, «Juin, juillet, août», Cadaqués, 1958-1968 197
Els Duchamp del temps mort a Cadaqués 203
Primer exercici aristocràtic: el xalet Harnden per a Ethel Woodward de Croisset 209
Un estiu perillós 213
El Coderch de la IX Triennal de Milà 1951, amfitrió a Cadaqués 216
Correa-Milà i Coderch, precedents: cases de poble a Cadaqués amb reforma d'estil modern 222
La casa d'un arquitecte nord-americà a Cadaqués: Villa Glòria 228
De París a Barcelona, domicilis familiars a l'edifici Coderch i despatx a l'edifici Leonori 234
Leonori a Barcelona venint de Roma 238
La casa familiar Bombelli al carrer del Solitari de Cadaqués 242
Harnden i Bombelli, socis amb seu a Barcelona i voltant pel món 247
Del pavelló nord-americà de Brusselles a Cadaqués: Staempfli 250
Mary Callery, l'*oeil d'un sculpteur* 255
Callery, una nord-americana desconeguda a París 257
Callery, escultora a Amèrica del Nord, col·leccionista d'art europeu i amiga d'artistes 264
O'Keeffe i Callery 269
En lluita per la modernitat 271
Amb la colònia americana a Cadaqués 276

US Trade Center a Europa: Milà, París, Frankfurt, Estocolm 281
La imatge d'Amèrica a l'estranger vista des d'Aspen 284
Experiment a Cadaqués 289
El cub i l'espiral 292
Crisi de model: del capitalisme racional al capitalisme especulatiu 295
Club Nàutic Cadaqués 297
Montreal'67, Canadà: *Miracles in Modern Medicine* 301
Llibres com pedres i quadres en blanc 304
La Gauche Divine: arquitectes, pintors, fotògrafs, escriptors i editors 308
Pintors i fotògrafs a Cadaqués 311
Bocaccio, Tuset Street i el Drugstore 315
Osaka, Japó: Progrés i Harmonia per a la Humanitat 318
15 d'octubre de 1971, mort de Peter Harnden 319

INTERNACIONALISME LOCAL
Cadaqués
1971-1982

La impossibilitat d'enterrar un nord-americà no batejat en un cementiri catòlic 325
Cadaqués portfolio one: dedicat a Peter Harnden 329
Art geomètric internacional 332
Crisi dels Serveis d'Intel·ligència en la geopolítica internacional 338
Un taller d'arquitectura i comunicació visual internacional amb operaris locals 340
Gràfica, cinema i arquitectura. El *hall* de la casa de Chermayeff 343
Hamilton, el caganer de l'ultralocal 349
Cadaqués canal local 353
Cadaqués, en negre 358
Del fallit Museu Duchamp a la Fàbrica dels Artistes 362

Hamilton a Cadaqués 366
RICHARD 371
Bruno Munari, *Scritture illeggibili di popoli sconosciuti* 373
Lohse, un art universal *made in Suisse* 378
Dieter Roth, un gos suís aterrit que mossega 382
El gos Rotham (Roth+Hamilton) 387
Del Pení al Tibidabo 393
Interfícies 396
Don't forget Marcel Duchamp 402
Max Bill i els símbols de l'infinit 408
La unió de la música i el mar, i les noces de les estàtues de Colom i Liberty 414
El silenci de John Cage al Cadaqués del Duchamp post mortem . . . 421
Reconstruint i construint arquitectura concreta 428
Les cases d'un nòmada arrelat 432
Espanya entra a l'OTAN i obre ARCO, una fira d'art internacional 435
El gran fitxer urbanitzat del cementiri de Cadaqués 439
El panteó d'un americanista de la Renaixença 442
Bombelli enterrat dins la seva escultura 444

L'Arxiu Bombelli i altres fonts. Agraïments 449

LES BOMBES, LA RECONSTRUCCIÓ I EL RESSORGIMENT

Milà-Zuric
1940-1950

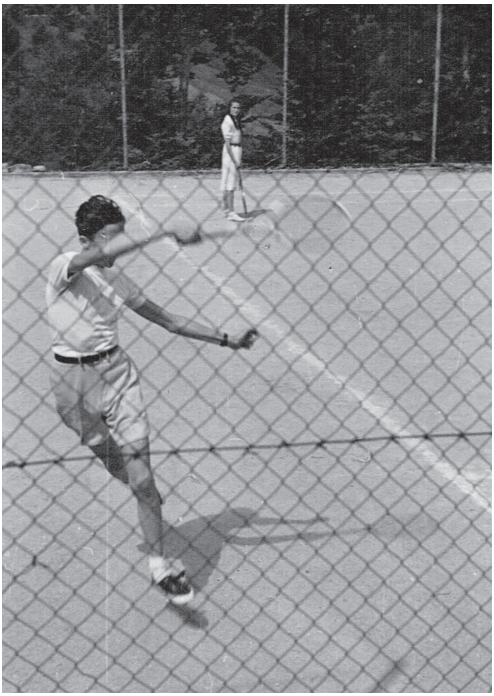
UNA PISTA DE TENIS COM A OBRA D'ART CONCRET, LLUNY DELS BOMBARDEIGS

La biografia construïda per Lanfranco Bombelli Tiravanti neix en una pista de tenis. El jugador –un jove de dinou anys acabats de fer, net, ben endreçat i esportiu a la fotografia que s'ha conservat i amb la qual comença el seu arxiu personal– té tota la vida al davant. És conscient que, amb un equilibri mental rigorós i una disciplina corporal, podrà col·locar la pilota en un lloc precís del camp contrari, el lloc de la història.

Encara que juga contra uns altres que la fotografia no ens mostra –sense l'altre i els altres no hi ha partida, ni campionat–, ell fa el seu joc. Quan el joc, però, és de dobles, com és el cas, un ha de tenir el seu espai en la parella i cal anar sincronitzats. Es juga amb l'altre.

Bombelli tingué com a parella de joc, primer, el seu germà Romeo, *Memi*. Lanfranco era el més gran i es portaven dos anys i mig de diferència. I, des dels seus trenta, tingué un germà professional, l'arquitecte Peter Graham Harnden, vuit anys més gran que ell. Al costat, la seva esposa, Margareta Öhrling. Quan Harnden morí, el 1971, es quedà sol; l'homenatjà i el prosseguí, ara com a arquitecte, ara com a galerista. Quan Margareta, mare dels dos fills, morí a finals del 1990, es va quedar més sol. Tothora treballava. I va començar a endreçar l'arxiu de la seva memòria.

En el joc de la vida i en el tenis l'estratègia comporta una adequació entre l'univers abstracte i el concret, el ball de signes i la precisió,

Lanfranco Bombelli jugant a tenis a Ganna, 1940.
(Arxiu Bombelli)

la intuïció i la posició del company de joc. Un punt en moviment dins un pla i un punt obrint l'espai cap a la tercera dimensió. La pista de tenis és un espai abstracte, un rectangle dividit transversalment en dues meitats per una xarxa. En el joc de dobles la pista es fa més gran; també mesura setanta-vuit peus de llarg, però en fa trenta-sis d'amplada. Al costat de la xarxa, hi ha dos rectangles idèntics per al servei i els dos adversaris al davant, a l'altra banda d'un mur elàstic de 3 peus i 6 polzades. Els jugadors han de tenir l'ull «mental» posat al cop i la direcció de la pilota i el seu retorn, a un sol bot o per dalt. *Smash!* Les regles del joc són tan precises com l'art concret.

A la fotografia, molt ben estructurada, el filat exterior, que perimetra amb una certa respiració el camp de joc perquè les pilotes no

s'escapin, s'alinea amb el límit. Tot passa a dins. En primer pla, dins la xarxa, descobrim la figura de Bombelli en moviment i amb la cara mig tapada per l'acció. És la figura del restador, després que algú, fora del camp de visió, ha servit la pilota. La parella, femenina, aquí, espera amb la raqueta caiguda el seu torn, segura que Bombelli tornarà el servei amb una resta impecable. Tota fotografia està constituïda pel *punctum*, aquí per una trama de filferro, un reixat.

Duchamp s'escenificà en una partida d'escacs com a joc mental, i Bombelli, en el tenis.

Lanfranco Bombelli va conservar, a més de la fotografia del partit de dobles, el full quadriculat amb el desenvolupament de les eliminatòries del campionat de tenis d'individuals, on ell va resultar el guanyador. Deu ser el primer triomf d'un noi de dinou anys, tan tímid i reservat com el seu germà *Memi*, que apareix també en una fotografia de grup, ben clenxinat i amb la mirada perduda. Hauríem de poder identificar, a la fotografia, les persones que participaren en el torneig, acompanyats per germans més petits, que fan una filera al davant amb un nadó a terra. És un petit grup de joves i nois dels dos sexes, de famílies benestants de Milà, que s'han allunyat dels bombardeigs.

El campionat va tenir lloc passat l'estiu, del 23 de setembre al 9 d'octubre de 1940, a Ganna, a la província de Varese, dins la Llombardia, al nord d'Itàlia, un poblet de pocs habitants apartat cap als Alps, no gaire lluny de Morcote i del llac Major, a tocar de la frontera amb Suïssa, i a només seixanta quilòmetres de Milà.

En una altra fotografia un grup pertanyent a famílies benestants s'arremolinen, mudats i elegants a l'hora de berenar, a la vora del petit estany artificial d'una mansió particular, amb un broll d'aigua al mig. A la història res no està quiet.

Lanfranco sembla més jove que els altres i va amb màniga curta i sense jersei. Té el cos mig tallat pels límits de la fotografia a causa d'un enquadrament que li va bé. Potser són amigues de la mare, al jardí de Morcote. Encara no fa un any que el jove estudiant ha celebrat amb alegria de *tamburello* el seu aniversari i l'entrada a l'edat madura dels divuit anys, però ja està a punt de ser cridat per

l'exèrcit. Quan estudiava a l'institut, era amic del fill del pintor Carrà i visitaven exposicions d'art a la Galleria Il Milione, on havia descobert l'obra de De Chirico i Savinio. Hi havia un món que les bombes acallaren.

Al fora de camp de la imatge i fora del camp de tenis, pocs mesos abans, el 10 de juny de 1940, sota les ordres de Mussolini, Itàlia, al costat de l'Alemanya nazi, havia declarat la guerra a França, mig ocupada i vençuda, i al Regne Unit, pel Mediterrani. Amb tot, les tropes italianes, quan volien penetrar pel sud de França, van ser rebutjades pels aliats. L'endemà, la RAF bombardejà Hannover, Milà i Torí, i uns dies després, el 14 de juny, amb la caiguda de París, França va ser ocupada i s'inicià una política collaboracionista amb el règim nazi de Vichy. El Tercer Reich saquejà les obres d'art de col·leccions privades i museus d'Europa. Durant la guerra, els pares de Bombelli s'installaren a Varese, al nord de Milà, i passaren l'estiu a Ganna, on les famílies que hem vist buscaven llunyania i discreció. El mateix dia que havia començat el campionat de tenis, Itàlia atacava la frontera entre Líbia i Egipte, i obria un nou front de guerra. L'acordió que porta un dels jugadors inspira aire i deixa la música en suspens. Itàlia ha entrat en guerra.

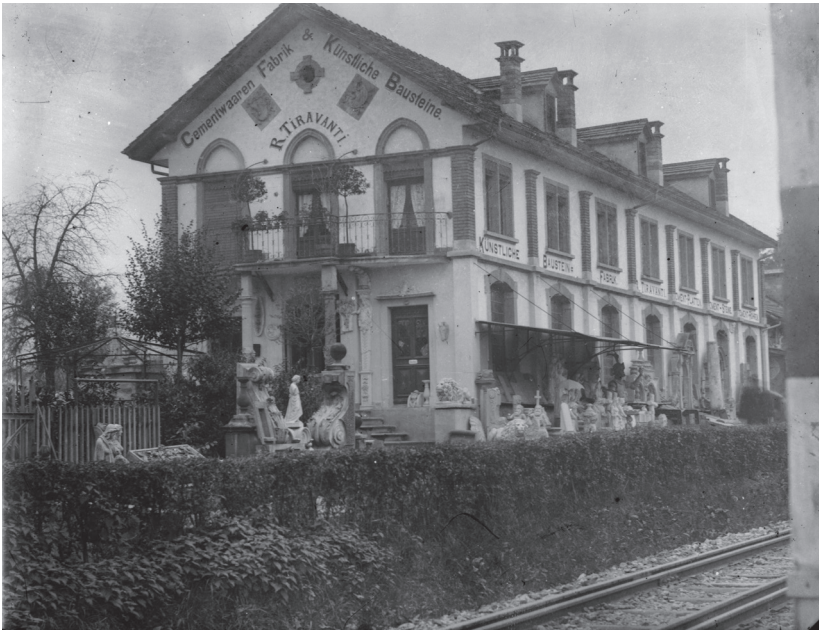
El règim feixista s'havia endurit i el pensament lliure estava sotmès i perseguit. Una bona part dels arquitectes milanesos feia mesos que s'havien refugiat per proximitat a Suïssa. Era un lloc segur, amb els mestres Le Corbusier i Sartoris. Altres artistes, com Hans Arp o Max Ernst, també s'havien refugiat a Zuric. Max Bill hi preparava una generació de joves projectistes i es preparen per quan acabi la guerra. El jove Bombelli continuava els estudis a Milà.

LES DUES BRANQUES: LA FAMÍLIA MATERNA SUÏSSA I LA FAMÍLIA PATERNA ITALIANA

En un conjunt fotogràfic conservat s'uneixen la família dels avis materns suïssos i la família paterna italiana. L'àvia Matilde Merath, amb cognom de llinatge suissoalemany, i Romeo Tiravanti,

nascut a Morcote, van tenir una filla única, Adele, que es va casar amb Mario Bombelli de Milà. Seran els pares del nostre protagonista. Van tenir dos fills: al primer li donaren el nom de Lanfranco i el segon reprengué el nom de l'avi matern, Romeo. En una fotografia inferior del mateix full, es beslluma la casa dels Bombelli de Milà, a Via Bramante, núm. 35, on tenien l'empresa litogràfica.

El besavi matern de Lanfranco Bombelli Tiravanti havia estat el metge de la petita població de Morcote, a la vora del llac de Lugano, al cantó de Ticino, a Suïssa. El seu fill, l'avi Romeo Tiravanti, va deixar aviat el poble, als disset anys, per guanyar-se la vida, i va marxar de casa i se'n va anar a Lucerna. La família ho havia perdut tot a causa del joc i la beguda del pare, el metge del poble. Romeo,

Cementwaaren Fabrik & Künstliche Bausteine R. Tiravanti, la fàbrica de productes de ciment i blocs de construcció artificial R. Tiravanti, a Lucerna. Placa de vidre, tiratge de Jordi Baron. (Arxiu Bombelli)

a pesar de no tenir estudis de carrera, era un home llest i amb molta iniciativa. Als vint i pocs anys va muntar una empresa d'elements de formigó prefabricat, de les primeres a Suïssa, fins que als trentasis, per problemes de tabaquisme i salut, ho va haver de deixar. Després va començar a fer-se una casa. Hipertens i hiperactiu, no va parar mai. Quan va morir, el 1942, als seixanta-nou anys, ja havia projectat i aixecat una quinzena de cases. En vida, va fer catorze canvis de casa. Bombelli, d'infant, acompanyava l'avi, i el veia dirigir les obres; ho feia tot: indicar el dibuix, triar els materials, corregir i tornar a començar.

En una altra fotografia, de finals dels anys trenta, podem veure l'avi Romeo amb els nets, Lanfranco i Romeo, en una barqueta, al llac de Lugano. Al davant, la casa de Morcote que l'avi havia construït. Després la va vendre. N'aixecava una i després la venia, i així n'aixecava una altra, i així la tercera.

L'avi patern, Mario Bombelli, en canvi, tenia una empresa d'estampació litogràfica, a Milà, amb el germà. S'hi estampaven cartells de paret, etiquetes, impresos comercials i targetes de visita. Fundada el 1859, el pare donà continuïtat al negoci.

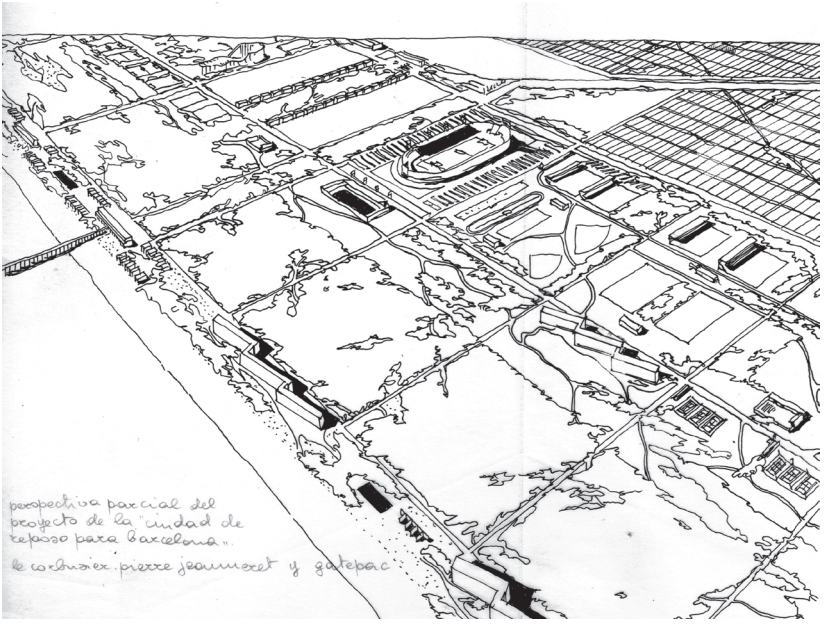
Lanfranco Bombelli Tiravanti, que manté sempre que pot els dos cognoms, és la suma resultant dels interessos dels avis de les dues bandes: l'arquitectura i la impressió o l'espai tridimensional i el paper bidimensional.

INICI DELS ESTUDIS D'ARQUITECTURA AL POLITÈCNIC DE MILÀ. EL PLÀNOL DE LA CIUTAT DEL REPÒS I DE VACANCES

Aquell any, el 1940, Lanfranco Bombelli va començar els estudis d'Arquitectura, per un pèl i per decisió pròpia. Tot i que Romeo, l'avi matern i mestre d'obra, l'havia convençut de fer Dret a fi de conèixer bé les normatives, al darrer moment, estant a la cua per inscriure-s'hi, s'enfilà cap al Politècnic de Milà i es va matricular a l'Escola d'Arquitectura. Bombelli va conservar tota la vida em-

marcat el cartell en gran format del *Manifesto per l'Anno Accademico 1940-1941 del R. Politecnico di Milano*.

La carrera d'Arquitectura durava cinc anys i els dos primers anys s'estudiava, per la part de ciències Matemàtica i Geometria Descriptiva, i Física i Química. Es dibuixava molt. També es feien assignatures de lliure elecció d'Història de l'Art i de Literatura. En un aplec de fulls, agrupats a la coberta sota el nom «EC, Iv», hi trobem divuit temes d'elements constructius, que van des de la coneixença dels diferents formats i mesures dels fulls fins a les alçades recomanades que ha de tenir una taula de dibuixar. Als estudis d'Arquitectura Bombelli va ser introduït, de bon començament, a la feina de dibuixar plànols, una tasca que no abandonà mai i que serà fonamental per al seu treball sobre el pla, als quals calia afegir

Còpia feta el 1941 per l'estudiant d'Arquitectura Lanfranco Bombelli d'una perspectiva parcial del projecte de la Ciutat del Repòs i de Vacances, Barcelona, 1932. (Arxiu Bombelli)

altres coneixements: l'apuntalament, els murs, el ciment armat, la volta, etc.

Curiosament, a la mateixa carpeta del projecte EC, s'ha conservat una fotografia del dibuix que Bombelli va copiar del projecte que Le Corbusier va fer amb els joves arquitectes catalans a Barcelona durant el període de la República, el GATPAC, Grup d'Arquitectes i Tècnics per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània. És l'únic document conservat del seu període d'estudis, i Barcelona serà la ciutat on anirà a viure el 1962. Com qui diu, Bombelli va néixer amb la Bauhaus i l'arquitectura moderna, que planificaren un nou concepte de ciutat. Aquella Barcelona futura s'havia de construir damunt la ciutat malalta amb una planificació global, com es fa a la Ciutat Verda, als afores de Moscou, aplicant un sistema urbanístic i cultural damunt el pla social, o a la Ville Radieuse («ciutat radiant») al París densificat. Els plànols, fets pels joves, van ser retocats sota el model de blocs residencials assolellats i es reunificà la possible dispersió a la ciutat jardí en una ciutat funcional. El nou disseny elaborat pel collectiu d'arquitectes catalans, i discutit per Sert amb Le Corbusier, que l'aprovà tot i que el trobà massa dispers i fragmentat, no es va poder portar a terme. L'aixecament reaccionari i militar contra la Segona República espanyola portà la ciutat i els seus habitants i projectistes a la guerra i l'exili. La ciutat viva i dibuixada va passar a ser una «ciutat empresonada». Qui hauria de dir que l'experiència d'abans de la guerra arribaria al jove estudiant en l'esclat d'una altra guerra, ara generalitzada per tot Europa, i que Milà i les ciutats europees serien bombardejades. Les utopies quedaren congelades.

Que aquest document aparegui de bon principi assenyala la importància en l'ensenyament del racionalisme internacional i el mestratge que va representar per a l'obra del jove estudiant Bombelli. A més del model arquitectònic, la utopia urbanística i el model polític que implicava van impactar en aquell jove considerat pels seus companys de curs com a «comunista», tendència política que no se sap ben bé per què va abandonar ben aviat.

Coincidint amb l'any del crac del 1929 a la Borsa de Nova York, tenim dos models culturals diferents: el constructivisme racionalista

que habilita la casa on han de viure les persones envoltades d'un art i una espiritualitat humanística i científica, o un art de revolta interior, el surrealisme. Aquesta distinció formarà l'esperit estètic i polític de dos comportaments prepositius. El jove Bombelli, per caràcter, i format en una escola d'arquitectura, s'alineà ben aviat amb els fundadors d'un humanisme social científic.

TEMPS DE GUERRA. ABANDÓ DE L'EXÈRCIT ITALIÀ AMB L'ARRIBADA DELS NAZIS I REFUGIAT MILITAR A SUÏSSA

Tot i que estem en temps de guerra i Europa es veu destruïda per l'afany imperial del superjo de les masses en confrontació i de dues revolucions en oposició –el feixisme i el comunisme–, Bombelli ens apareix en la fotografia de cadet com un bon noi fill d'una classe mitjana alta en estat de pau. En una de les poques fotografies de joventut que s'han guardat, Lanfranco Bombelli porta una arma de precisió que segurament li va deixar per a la fotografia el seu germà Romeo, que va guanyar unes quantes medalles de competició en la modalitat de tir. Lanfranco tampoc no ha guardat cap imatge de violència a l'arxiu. La seva ciutat natal, Milà, ha estat bombardejada i molts joves de la seva edat s'han alineat a un costat o altre de la confrontació. La retòrica verbal política del feixisme italià no arriba a un jove que posa tot el seu impuls en els estudis i en l'ideal racionalista. Fa poc que ha descobert l'art concret, mesurat i harmònic. Res del gran clímax romàntic o del simbolisme nocturn a la francesa no el fa vibrar. Ell sap que, en la història antiga i moderna, els conflictes bèl·lics els guanya qui té una tecnologia més eficient i que el nombre de morts només són víctimes. Fora dels herois i llurs creences, tot Europa és plena de refugiats que salten d'un país a un altre, de perseguits i de dissidents, i també de pacifistes que prenen el camí de l'exili si els és possible. Bombelli s'apunta a la Marina, no és un desertor, però fa el llest. No és condemnable. Resisteix. Primer s'apunta a la Marina per allargar el

Lanfranco Bombelli de cadet a l'Acadèmia Naval de Livorno, 1943. (Arxiu Bombelli)

procés i després se salvarà saltant a un país neutral. No li agraden els conflictes. Els assumeix per dins, amb rigor, sense emoció. Calla.

El període militar de Bombelli ve marcat per tres moments que segueixen el desenvolupament del conflicte bèl·lic regional en el marc de la Segona Guerra Mundial: l'allistament a la Marina, quan havia començat el tercer curs al Politècnic de Milà, a fi d'endarrerir la mobilització com a alumne oficial a l'Acadèmia Naval de Livorno; l'abandó de l'exèrcit italià a l'arribada dels nazis, al setembre del 1943, i la fugida a Suïssa. I de llavors com a refugiat militar a Suïssa, on vivia l'àvia materna.

El relat l'explica Bombelli, redactat en primera persona en una declaració formal, a l'acabament de la guerra, amb frases tallades sense subordinades i que diu si fa no fa això (*reescrit per l'investigador*):

El 8 d'octubre de 1943 em trobava a Livorno a l'Acadèmia Naval, on estava seguint un curs per instructors d'armes antiaèries. Feia poc que havia superat els exàmens per al nomenament al rang de guàrdia marina. L'endemà, estàvem sense notícies i el curs continuava. A la tarda vam tenir la primera intromissió del comandament germànic perquè lliuréssim les armes.

L'endemà, el dia 10, a la tarda vam rebre la segona intromissió del comandament germànic i la persecució de l'Acadèmia per part de les tropes alemanyes. Ens van imposar d'abandonar l'Acadèmia en un espai d'una hora. Em van dir que marxés i no vaig poder agafar cap document. Vam deixar l'Acadèmia als alemanys. A la nit vaig sortir en tren en direcció cap al nord. Vaig baixar a Viareggio amb els companys del curs Manicelli, Mignoli, Bassetti i Mazzola. Em vaig allotjar amb Mignoli al poble de Manicelli. Els altres dos, Bassetti i Mazzola, van marxar l'endemà cap a Varese. Jo em vaig quedar a Viareggio ateses les notícies contradictòries que ens arribaven del nord d'Itàlia, a l'espera de continuar.

El dia 12 vam partir en tren per Gènova, des d'on vam prosseguir immediatament cap a Milà. Vam haver d'eludir les freqüents inspeccions de patrulles alemanyes entretenint-nos amb burgesos desconeguts que amablement es van prestar a simular les nostres relacions íntimes. Vam arribar a Milà a última hora del vespre. Una patrulla de carrabiners ens va aconsellar que no sortíssim de l'estació i que marxéssim al més aviat possible. No podia reunir-me amb la meva família, que es trobava a Varese, per falta de trens. Mignoli m'invità a seguir-lo a Robbiate, on aquells dies s'hi trobaven uns coneguts seus. L'endemà vam retornar al matí a Milà, des d'on vaig prosseguir cap a Varese i em vaig retrobar amb la família.

Cinc dies més tard, el 18, després de reiterades proclames que obligaven tots els militars a tornar als comandaments alemanys, no volent seguir aquestes ordres, vaig decidir entrar a Suïssa. Amb aquesta idea vaig provar de trobar-me amb Mazzola, Bassetti, Manicelli i altres coneguts a la frontera italosuïssa, a prop de Gaggiolo. Dos dies més tard, vista la impossibilitat, tot i l'ajut d'alguns policies financers per passar a territori helvètic i l'oposició de la guàrdia de frontera suïssa, vaig retornar a Varese.

L'endemà, vaig creuar la frontera suïssa amb la companyia del meu germà Romeo i acompanyat per un pescador. A les vuit del vespre vam sortir de Porto Ceresio, al llac de Lugano, en barca, eludint la vigilància feixista i alemanya, i vam tocar terra poc després de les nou del vespre a la costa suïssa de Morcote. El pescador va retornar a Itàlia. Jo i el meu germà vam anar immediatament a la casa de la nostra àvia materna, la senyora Matilde Tiravanti, que residia a Morcote, on ja es trobava ocult des de feia uns dies Mignoli, el meu company de l'Acadèmia, i Cazzaniga, oficial d'aviació conegut de Mignoli.

L'endemà mateix vam posar en coneixement de la nostra presència en territori confederal l'autoritat suïssa. Al matí va venir a casa nostra un capità suís que ens va sotmetre a un breu interrogatori; cap a les dues de la tarda el comandament de Melide va enviar un auto per recollir-nos. Ens van sotmetre a un altre breu interrogatori i ens van acompanyar amb cotxe fins a l'estació de Lugano, a uns trenta minuts en auto. D'allà amb tren vam seguir fins a Bellinzona, a tres parades, i al vespre ens van ingressar a l'Instituto Soave.

Després d'uns dies (Mignoli i Cazzaniga, l'oficial d'aviació, van marxar l'endemà de la nostra arribada a Bellinzona cap a una destinació llavors ignorada) vaig marxar amb el meu germà cap a Olten, des d'on, passada una setmana, vam ser traslladats a Lostorf.

Al cap d'unes setmanes, l'11 de desembre, vaig obtenir, després d'una demanda, de poder-me trobar, amb el meu germà, amb l'àvia al cantó de Ticino i viure amb ella. Vam marxar cap a Morcote.

A la darreria d'abril vaig rebre l'autorització d'anar a Zuric per poder continuar al Politècnic Federal els estudis iniciats al Politècnic de Milà. Em vaig inscriure al quart semestre d'aquella Facultat d'Arquitectura i vaig anar a viure a Zuric, a Mühlebachstrasse 55.

A l'estiu vaig ser cridat a complir el servei de treball obligatori per als estudiants interns, durant tres mesos. Em van destinar a Saint-Cergue (al camp de) al cantó de Vaud.

Després vaig assistir regularment, durant el curs 1944-1945, al cinquè i sisè semestres al Politècnic de Zuric, i vaig passar les vacances al cantó de Ticino a casa de l'àvia materna. A l'estiu vaig demanar a les autoritats suïsses que em deixessin romandre a Suïssa ja no com

> a intern, sinó com a estranger amb permís de residència regular. Vaig obtenir una aprovació provisional. I, a mitjan agost, el consolat italià de Zuric em va concedir el passaport per un any. Les autoritats suïsses em van concedir el permís domiciliari. Vaig poder freqüentar el setè i darrer semestre de la Facultat d'Arquitectura al Politècnic Federal de Zuric.

Després de la guerra, a finals de l'any 1946, Lanfranco Bombelli va retornar a Itàlia. S'ha conservat a l'arxiu el pagament d'un viatge de Milà a Venècia, anada i tornada, cobert per l'almirallat italià. L'obertura d'expedient per part de l'exèrcit italià es va tancar el 1947. Abans, però, va haver de fer dos mesos de servei militar a la guàrdia marina durant els quals, de gener a mitjan març, va estar embarcat a la corbeta *Pellicano*, al port de Tàrent. Com hem vist, els estudis de Bombelli van estar marcats per les vicissituds i la durada de la guerra. Amb la pau, vingué la reconstrucció i és en aquest marc on va poder realitzar-se com a activista cultural i arquitecte.

Fem, encara, un *flashback*. Per la bellíssima carta que li adreçà l'àvia Matilde, enviudada de feia poc de l'avi Tiravanti, el constructor, des de Morcote a l'Acadèmia Naval de Livorno, a la Mediterrània, davant de l'illa de Còrsega, l'octubre del 1943, podem confirmar que Lanfranco Bombelli havia acabat amb èxit els exàmens d'oficial i esperava veure'l aviat a Porto Ceresio, punt de frontera entre Itàlia i Suïssa davant de Morcote. Allà, uns mesos abans, l'àvia havia vist, de lluny, els pares de Bombelli, però no els era permès de saludar-se. Itàlia estava en guerra i Suïssa al marge, neutral. Ella viu amb joia de saber coses del seu net i també amb dolor i ànsia. Li dona notícies de l'una i l'altra banda. La casa de Milà no ha estat destruïda per la guerra i, alhora, la casa i l'església de Morcote han corregut perill de cremar-se a causa d'una imprudència. Incendis i pedregades, i bombardeigs poblen la tensió en una lletra clara, carregada d'alta intensitat entre la natura i la guerra. Pocs dies després, l'àvia, com hem vist, l'acollia a Suïssa. La carta fa el tall a la història. Bombelli l'ha guardat sempre a l'arxiu personal.

Bombelli explicava al seu breu text autobiogràfic, redactat personalment i recollit amb motiu de l'exposició *Galeria Cadaqués. Obres de la col·lecció Bombelli*, al Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA), la tardor del 2006, que «després d'acabar el curs d'alumne oficial a l'Acadèmia Naval de Livorno, vaig seguir un curs d'artilleria antiaèria; quan els alemanys em van fer presoner, vaig aconseguir fugir amb un company i vaig entrar com a refugiat militar a Suïssa». En canvi, contrastant opinions, la dona del seu germà em va explicar que, arribat el famós setembre del 1943, els mateixos oficials van aconsellar-li de marxar de la caserna perquè arribaven els nazis. La Gestapo ja ha aparegut per allà i els oficials italians seran afusellats o enviats a camps de concentració a Alemanya. Es veu que Lanfranco no tenia diners per fugir ni per agafar el tren cap al nord i anar cap a Suïssa, i els va demanar a un amic.

La fugida cap a Suïssa era plena de riscos, segons Carmen Serrano, l'esposa de Romeo Bombelli, el seu germà, i va ser dramàtica. Lanfranco no tenia altres sabates que les botes militars, i la vigilància davant dels desertors era fèrria. Dalt del tren, va salvar-se de la Gestapo fent-se passar per espòs d'una jove que duia un infant als braços. D'allà va arribar a Varese, a una banda del territori italià, amb el llac de Lugano al mig, que també dona a Morcote, a l'altra banda de la frontera, a Suïssa, on, com sabem, hi vivia l'àvia materna. El seu pare, Mario, còmplice de la fugida, va parlar amb un senyor de la duana i va poder saber que els alemanys ja havien ocupat Porto Ceresio. Els dos germans van anar un tros en barca i es van tirar a l'aigua, al llac. Nedant van arribar a Morcote, on vivia l'àvia de la mare. Els va acollir i amagar, i tot seguit, seguint el procediment, els va denunciar. Un cop detinguts van declarar-se refugiats militars i es van acollir a la legislació internacional. Així se'ls van endur junts, als dos germans, i van haver de fer treballs socials durant uns tres o quatre mesos, fins que, passat un cert temps, l'àvia mateixa va demanar si podien fer estudis.

Bombelli tenia la condició de refugiat militar italià amb permís de residència, però cada quinze dies s'havia de presentar a la policia

cantonal i no podia allunyar-se més de quinze quilòmetres de Zuric. Es va posar a estudiar i va millorar l'alemany per poder passar els exàmens al Politècnic de Zuric. A l'arxiu Bombelli s'ha conservat una nombrosa correspondència familiar en alemany, llengua de la família materna.

Bombelli se'n va anar a Zuric i el seu germà cap a Lausana, on passarà tres semestres estudiant Medicina. En acabar la guerra, els dos germans van poder tornar a Lucerna, al cantó central de Suïssa. Lanfranco va acabar els estudis d'Arquitectura a Zuric, mentre que el seu germà Romeo, *Memi*, els va acabar a Milà, primer en Medicina Interna i després en l'especialitat de Dermatologia i Hidrologia.

FI DE LA GUERRA A EUROPA. LA RECONSTRUCCIÓ

Per un certificat de l'arquitecte Alfred Roth, qui de jove havia treballat amb Le Corbusier i que formava part de l'elit d'arquitectes suïssos del Moviment Modern, sabem que Lanfranco Bombelli l'assisteix al seu despatx com a becari a l'Oficina Tècnica de Recuperació d'Edificis, en el seu cas de fàbriques, del 20 de febrer al 5 de maig de 1945. Alfred Roth, que havia experimentat amb el sistema constructiu estandarditzat i prefabricat –lleuger, ràpid i econòmic–, creà el taller Bureau Technique de la Reconstruction (B.T.R.), amb secció suïssa i italiana, a fi de coordinar-se entre arquitectes d'una banda i altra de la guerra –la zona neutral i la zona en alliberament– per a quan comencés la reconstrucció. Bombelli hi treballà, des de l'oficina de Zuric, com a dibuixant tècnic: aixeca els plànols, verticals i horitzontals, feina que no deixarà de fer mai, i, aixecant el cap, allà coneix dissenyadors i arquitectes de dues disciplines –la teòrica i la projectista– i de dues generacions –la propositiva i la pràctica, la d'abans i de després de la guerra.

Al despatx de Roth hi ha també Otto Kolb, company de curs, que s'hi va quedar. Va ser en aquell despatx on van conèixer Max

Cartell litogràfic de l'exposició sobre la resistència italiana a París, el 1946. (Arxiu Huc Malla)

Bill, que vincularan amb les idees de l'arquitectura moderna i els pressupòsits de l'escola Bauhaus: art, ciència i tècnica. Kolb, que es va fer la seva casa estudi a Brüttisellen quan es va casar, i que va moblar amb el «llum mòbil» i altres idees, va tenir un primer gran èxit periodístic. La publicitat de guerra s'obria cap a un món nou. Bombelli reconeix en Max Bill el mestre dels conceptes narratius en la geometria.

Pocs dies abans que deixés la feina al B.T.R., el 2 de maig, les tropes de l'Eix s'havien rendit a Itàlia, i cinc dies després arribà la rendició total. Des de l'estiu del 1943, tot i l'enderrocament del govern de Mussolini, les tropes alemanyes s'havien mantingut per tot, a la vegada que el govern italià havia firmat un armistici; de fet, a Itàlia es vivia dins d'una guerra civil en el marc de la Segona Guerra Mundial. Europa, amb més de cinquanta milions de morts i les ciutats derruïdes, es preparava per a la reconstrucció. Suïssa se

n'havia mantingut al marge i com a país neutral era el centre de l'activitat econòmica i acadèmica. Bombelli ha de moure's i entrar al món nou. Té un peu a Suïssa, ha d'acabar els estudis; però on serà més útil és a Milà, d'on va haver de fugir i on volia retornar.

No crec que Bombelli es trobés entre les vuit-centes persones que es van reunir, a mitjan desembre del 1945, al Castello Sforzesco de Milà per assistir al Primo Congresso Nazionale sulla Ricostruzione. Els centres històrics havien estat destruïts pels bombardeigs massius i Milà, la industrial, n'havia estat diana prioritària. En una sola nit, el 14 d'agost de 1943, poc després de l'empresonament de Mussolini, havien arribat a caure 380.000 bombes incendiàries llançades per 504 avions aliats que pretenien la rendició. En els diferents atacs van ser destruïts i danyats edificis històrics i una tercera part de la ciutat. Com hem vist, fins i tot abans que s'hagués acabat la guerra, diversos tallers ja havien començat a treballar en la reconstrucció. Max Bill i Alfred Roth, a l'oficina del qual el jove estudiant Bombelli havia fet pràctiques, van ser els únics convidats estrangers al Congrés. La paraula *reconstrucció* adquireix un sentit doble: construir amb planificació i amb els nous materials de la prefabricació, però també polític. La ciutat com a lloc col·lectiu. La llibertat havia triomfat, però també el model d'alliberament col·lectiu. «La construcció urgent no ha de perjudicar per cap raó la construcció permanent», va exposar l'arquitecte Ernesto N. Rogers, de retorn de l'exili a Suïssa, membre del grup d'arquitectes BBPF, autèntic referent de la Resistència antifeixista, a la sala del Gonfalone davant d'administradors i tècnics, d'associacions professionals i d'associacions civils. «No heu de tenir por de la planificació urbanística», esmenava Roth als que temien que la iniciativa privada fos destruïda pel paper de l'urbanisme i del Govern.